

Riksintresse för kulturmiljövården

Husby-Oppunda (D48)

Från Tärnö, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Området visar på en centralbygds framväxt vid en strategisk knutpunkt. Områdets ställning som administrativt centrum indikeras redan under folkvandringstid/vendeltid genom de fem fornborgar som ligger i anslutning områdets inlopp. Platsens betydelse uttrycks även i två monumentala kungshögar.

Under tidig medeltid framträder kungsgården Husby med intilliggande kyrka. Platsen ligger strategiskt invid två kommunikationsstråk, en vattenfarled och en landväg med vadställe i nord-sydlig riktning. Platsen kan ses som en kontrollpunkt för färder mot det inre av de Sörmländska sjösystemen.

Husby, tillsammans med Torp är exempel på herrgårdslandskap med rötter i medeltida föregångare. Det är enheter som präglat bygden under lång tid och alla byar och gårdar med undantag av prästgården har tillhört områdets sätesgårdar. Husbygård och Husby-Oppunda kyrka är en väl sammanhållen herrgårdsmiljö med tydlig koppling mellan kyrka och herrgård. Husby gård uppförd i empirestil 1846 representerar stora arkitekturhistoriska värden.

Upplevelsevärde

Fornborgarna ger tillsammans en god upplevelse av områdets strategiska läge redan under förhistorisk tid med ett centralområde uttryckt i områdets två kungshögar nära Husbyån där kungsgården Husby och sockencentrum växer fram i historisk tid. I området finns flera tydliga och pedagogiska fornlämningar som är lätta att förstå, t.ex. vid Dymmelsta, Ängsbackens naturreservat och vid Gunnersta avhysta bytomt där man kan se spåren efter förhistoriska gravar och den äldre byn.

I området finns flera välhävda ängs- och hagmarksområden med kulturhistoriska komponenter som brukningsvägar, odlingsrösen och spår efter äldre odlingsytor.

Herrgårdsmiljöerna vid Husby och Torp har stora miljöskapande värden genom sina framträdande placeringar i landskapet och omgivande alléer.

Bruksvärde

Storskalig jordbruksdrift, levande landsbygd med många bofasta.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Det ska vara möjligt att förstå och uppleva de delar som tillsammans visar på områdets ställning som centralbygd, d.v.s. fornborgarna, områdets byar och större gårdar med intilliggande gravfält ska bevaras.

Landskapets öppna prägel ska bestå för att man ska kunna uppleva sambanden mellan fornborgar och Husbyområdet. Vårdade och skyltade fornlämningarna, fornborgarna och gravfält i anslutning till Ängsbackens naturreservat ska fortsätta att vara tillgängliga.

Markslagens långa kontinuitet med öppen, odlad och betad inägomark och omgivande utmarken med kontrasterande hagmark och skogsklädda höjder ska bevaras. Landskapets kulturhistoriska komponenter ska vårdas och vidmakthållas.

Den välbevarade, ålderdomliga bebyggelsemiljön vid Valva ska bevara sin karaktär och underhållas. Herrgårdsmiljöernas omfattande och varierande byggnadsbestånd med dess höga kvaliteter ska bevaras. Omgivande miljöer med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas.

Kyrkomiljön ska bibehålla sin karaktär.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML. Fornlämningar som är av betydelse för förståelsen av områdets ställning som centralplats får inte tas bort eller skadas. Det är angeläget att de monumentala storchögarna och fornborgarna vårdas och röjs från busksly.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och åker odlas. De ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Värdefulla bebyggelsemiljöer som herrgårdarna, kyrkan, kulturhistoriskt intressant by- och gårdsbebyggelse och torp ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

En öst-västlig dalgång som under järnålder utgjorde ett successivt uppgrundat sund mellan två sjöar. Dalgången omges av mjuka sluttningar och kullar som nyttjas som betesmark. Bortom dessa moränsluttningar tar höglänta bergsområden med skogsmark vid.

Dagens landskapsbild

Öppen dalgång i öst-västlig riktning med tvärgående höjdryggar. I dalgången rinner Husbyån som binder samman de två sjöarna Långhalsen i väster och Lidsjön i öster. Dalgången domineras av åkermark och gräsmark, höjderna av hag- och skogsmark. Gårdar och byar i de övre delarna av sluttningarna på gränsen

mellan den öppna dalgången och de skogsklädda höjdområdena. Norr om dalgången vidtar ett skogsklätt höjdområde, i söder avgränsas området av Husbymalmen (en rullstensås). I den öppna dalgången finns flera områden med naturskön ängs- och hagmark och miljöskapande partier av ädellövskog, t.ex. vid Täckberga g:a tomt, Vallby hammar med Ängsbackens naturreservat.

Dagens brukande

Levande landsbygd med jordbruk och hagmarker (bl.a. Ängsbackens naturreservat).

Dagens bebyggelsestruktur

Herrgårdsmiljö vid Husby och Torp som till stora delar präglad bebyggelsen i övrigt i området genom avhysningar av byar, torpetableringar och arrendegårdars utveckling.

Husbygård har ett corps de logi i empirestil uppförd 1846. Herrgårdsmiljön omfattar en rad byggnader såsom äldre flyglar, bränneri och portlider. Huvudbyggnaden är sammanbunden med Husby kyrkomiljö genom en allé.

Vid Torp finns endast flyglarna från 1700-talets mitt kvar, tillsammans med en ålderdomlig magasinsbyggnad.

Vid Valva som varit kyrkoherdeboställe finns ålderdomliga och välbevarade byggnader från prästgårdstiden. Flera torp i området har bevarat en ålderdomlig prägel.

Historiska skikt

Stenålder - Under stenåldern bildade Husbymalmen en ö på vilken man påträffat stenxor.

Bronsålder – äldre järnålder - Från bronsålder och äldre järnålder finns ett stort antal fornlämningar som visar att området var till fullo utnyttjat runt den fjärd som präglade området vid denna tid. Krönrösen finns bl.a. vid Öksund i nordost och vid Smedstorp i nordväst, spridda ensamliggande stensättningar finns inom hela området på höjderna. Vid Valla finns en husgrundsterrass invid en grupp gravar.

Folkvandringstid - Under folkvandringstid kan Husbyån beskrivas som en avsmalnande fjärd bevakad av ett stort antal fornborgar, tre i väster på Klevabergen och vid Torp, fyra i öster på ömse sidor om Lidsjön. Fornborgarnas strategiska placeringar visar tydligt att området vid Husby, mitt emellan Lidsjön och Långhalsen är en centralplats med stor betydelse vid övergången till yngre järnålder.

Yngre järnålder - Under yngre järnålder visar omfattande gravfält med stensättningar och högar att bebyggelsen etablerats på det som senare kommer att bli de historiska bytomterna, vid Valva, Husby, Vevelsta, Närlunda och Oppeby, Gråsta, Ramsta, Ekeby, Täckberga, Öksund och Gunnersta. Gunnersta gamla tomt, idag avhyst med intilliggande gravfält på en markant åsrygg invid Lidsjön är en vacker och pedagogisk miljö. Närlunda, Valva-Gråsta och Husby framträder som mer betydande enheter, Närlunda genom ett större gravfält, Valva genom sitt stora antal fornlämningar, Husby genom sin strategiska placering mitt i dalgången vid ån och med sina framskjutna storhögar som tydligt visar Husbygodsets ställning i förhistorisk tid. I nuvarande Husby trädgård finns en lämning som tolkats som en delvis borttagen storhög alternativt en kastal.

Medeltid - Det är Husby gård som ger namn till socknen och invid bytomten placeras kyrkan i medeltid. Kyrkans äldsta delar är från 1300-talet. Vid Vävelsta har man funnit ett fragment av en Eskilstunakista som tillsammans med kyrkans dopfunt från 1200-talet antyder en äldre kyrka.

Nyare tid - Husby och Torps säterier, bildade under 1600-talet, har tillsammans med Tärnö i söder dominerat socknen under de senaste århundradena. Ett stort antal byar avhystes. Husby säteri från 1642 har flyglar från den tid säteriet bildades, medan manbyggnaden uppfördes 1844-45. Vid infarten ligger ytterligare två flyglar från 1700-talets slut. Ladugård och magasin ligger på kyrkkullen. Torp utvecklades under 1800-talet

till en mönstergård i lantbrukshänseende genom dåvarande ägare. Torps huvudbyggnad revs på 1800-talet, kvar finns endast flyglarna från 1700-talets mitt.

Kyrkan är troligen från 1300-talet men domineras av två gravkor från 1665 för familjen Rosenhane och ett uppfört 1720. Invändigt präglas kyrkan av en omfattande ombyggnad på 1790-talet. Vid Valva som varit kyrkoherdeboställe finns ålderdomliga och välbevarade byggnader från prästgårdstiden. Flera torp i området har bevarat en ålderdomlig prägel.

Norr om Ramsta ligger alltså det hus som var Dymmelsta gästgiveri. Vid Vallby och vid Vada har det legat kvarnar.

Värdetext 1987

Husby-Oppunda: Åansluten central järnåldersbygd med gravfält och två storhögar. Herrgårdsbygd skapad av säterierna Husby, Torp och Tärnö med underlydande gårdar och torp. Husby kyrka, Valva värdefulla prästgårdsmiljö, Vada kvarn mm.

Historiska näringar

Jordbruk, Vallby och Vada kvarnar i nordväst.

Kommunikation

Husby-områdets roll som centralbygd är till stora delar kopplat till dess strategiska kommunikationsläge, mitt mellan Lidsjön i öster som leder söderut till Nyköping och Östersjön och Långhalsen i väster som leder vidare till det inre sjölandskapet. Till vattenfarledernas funktion och betydelse hör de många fornborgarna från vattenlederna kan övervakas. Mellan fornborgarna har det också varit möjligt att hålla kontakt.

I och med landhöjningen förlorade vattenvägarna sin dominerande roll i området och landsvägarnas betydelse ökade, vilket bl.a. kan utläsas av de vadplatser som finns i anslutning till vägnätet, ett vid "Vad" i väster, sannolikt ett vid Husby och ett i öster vid Täckberga vad.

Från 1670-talet finns vägsträckningen i nord-sydlig riktning belagd genom sockenkartorna. Vid Dymmelsta låg det i äldre tid ett gästgiveri.

Samhällsfunktioner

Centralbygd under järnålder. Husby administrativt centrum under tidig medeltid. Sockencentra.

Makt

Centralbygd under järnålder vilket kommer till uttryck i storhögar, fornborgar och sedan Husbys etablering på en höjd mitt i dalgången på en strategisk plats invid en vattenfarled mellan två sjöar. Husby gård – administrativt centrum i tidig medeltid.

1600-talet – stormaktstidens säteribildningar tilldelar adeln makten i Husby-Oppunda

Vems landskap

Maktens etablering vid Husby, adeln vid Husby Gård och Torp från 1600-talet. De obesuttnas vid de underliggande torpen.

Visuella/ historiska samband

Fornborgar som ligger på framträdande mycket höga berg, invid vattnet, strategiskt med siktlinjer till varandra och kontroll över infarten till Husby gård med omland. Husby kyrka på högt läge med utsikt över hela dalgången. Storhögar med vida utblickar över den forna farleden.

(Idag är det dock ett antal träd som skymmer sikten runt kyrkhöjden och storhögarna den tid då träden grönskar).

Husby gård är sammanbundet med Husby kyrka genom en allé.

Koppling till naturgeografi

Fornborgarna ligger på de högsta bergknallarna i flera fall med närmast naturligt ointagliga sidor, en ligger på en ö i Lidsjön, en ligger på en holme nordost om Torp, tidigare på en ö. Husby ligger mitt i bygden på en höjd invid den forna farleden, invid det område som även bildade vadställe för den nord-sydgående landvägen.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Husby-Oppunda (D48)

Socken: Husby-Oppunda

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Centralbygd, formlämningsmiljö, herrgårdslandskap

Karaktärsord: Fornborgar, storhögar, byar etablerade under yngre järnålder, Husby kungsgård, vattenfarled, landsvägar med vadställen. Herrgårdar med värdefull bebyggelse, storskaligt jordbrukslandskap, alléer, ädellövskog.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB – Husby-Malmen (NRO04012)

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – skydd för bebyggelse och bebyggelselägen.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar den förhistoriska centralbygdens betydelsebärande delar; fornborgar, siktlinjer mellan dessa och betydande enheter under yngre järnålder i anslutning till dalgången vid Husby-Oppunda. I öster omfattas Gunnersta gamla tomt och fornborgen mitt för Gunnersta på östra sidan av Lidsjön. Denna fornborg ingår i det system som bevakar farleden in mot Husby. I sydväst omfattas det öppna landskapsrummet söder om Vadsjön med säteriet Torp och dess förhistoriska föregångare Närlunda och Oppeby.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenålder	Fynd av stenyxor framförallt på Husby-Malmen				
Bronsålder-äldre järnålder	Krönrösen och många ensamliggande stensättningar över hela området				Krönrösen vid Öksund och Smedstorp
Folkv.tid – yngre järnålder	-sta och –byhamn, bygravfält visar bebyggelsens etablering Jordbruk	Vattenväg bevakad av fornborgar, landvägar med runstenar, broläggaren och vadställen	Centralplats med storkungshögar stark bevakning med många fornborgar		Fem fornborgar med strategisk placering och siktlinjer mellan dessa, två kungshögar nära Husby kyrka. Strandlinjekarta som visar vattennivåer, storhögar, fornborgar
Medeltid	Husby kungsgård Torp sätesgård Sockenkyrka Valva prästgård Jordbruk	Landvägar med bro ? och vadställen	Kungsgård		Husby som kungsgård med kyrkan intill, Eskilstunakista från Vålvesta, dopfont 1200-talet
1600-talet – 1700-talet	Säteribildningar vid Husby och Torp, Avhysta bytomter Valva prästgård Jordbruk	Landvägar med bro och vadställen, se 1670 års sockenkarta	Stormaktstiden och adelns samhälle med underlydande obesuttna		Husby gård – flyglar från 1600-talet, Torp-flyglar från 1700-talet Valva prästgård – värdefull bebyggelse från 1700- och 1800-talen. Sockenkartan 1670 som visar herrgårdar, byar och vägnät
1800-talet	Nytt CDL vid Husby 1844-45 i empirestil				Husby corps de logi